
نسخه ای کهن از نهج البلاغه

ابوالفضل عرب زاده

کتابخانه آیت الله العظمی گلپایگانی - ره - یکی از مراکز عظیم علمی، فرهنگی و مذهبی شهر مقدس قم است که از نظر کمی و کیفی و تنوع و جامعیت علوم و فنون کم نظیر بوده و تا کنون فهرست بیش از ۱۰۳۵۰ نسخه خطی این گنجینه، آماده چاپ شده است. حدود هفتصد نسخه از این کتاب‌ها به خط مؤلف آنهاست که برخی منحصر به فردند. در اینجا از میان نسخه‌های آن کتابخانه نسخه ای نفیس از نهج البلاغه معرفی می‌گردد. کتاب نهج البلاغه شامل ۲۴۲ خطبه، ۷۸ نامه و ۴۸۰ یا ۴۸۹ سخن کوتاه (کلمات قصار) حضرت امیرالمؤمنین علی - علیه السلام - است که سید رضی^۱ آنها را جمع آوری نموده است.

---

۱. ابوالحسن محمد بن حسین ملقب به شریف رضی و معروف به سید رضی، جد پنجمش امام هفتم موسی بن جعفر - علیه السلام - است. وی به سال ۳۵۹ متولد و در ششم محرم سال ۴۰۶ درگذشت. از کودکی به تحصیل دانش پرداخت و به جدیت و هوش سرشار در فهم دانش و شعر و ادب بر دیگران پیشی گرفت. در زمینه علوم قرآن کتاب «حقائق التاویل» را نوشت. در بررسی و تشریح سخنان پیامبر اسلام - صلی الله علیه و آله وسلم - «المجازات النبویه» را تألیف نمود که شامل ۳۶۱ حدیث از احادیث رسول گرامی اسلام است. از میان سخنان امیرالمؤمنین - علیه السلام - آنچه را که دارای جنبه‌های جالب لفظی و معنوی بود و از حیث بلاغت مقام والاوری داشت، برگزید و بر سه محور خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار

درباره کتاب باعظمت نهج البلاغه و سخنان گهربار امیرالمؤمنین علی - علیه السلام - دانشمندان شیعی و سنی سخنان بسیار گفته اند و فهرست نگاران در معرفی نسخه ها، شرح ها و ترجمه های نهج البلاغه و نیز در معرفی شرح و ترجمه خطب و کتب و کلمات قصار تالیفات فراوانی نموده اند. مترجمین و شارحان این کتاب را به زبان های مختلف ترجمه نموده و در ابعاد گوناگون فلسفی، کلامی، ادبی، تاریخی و مذهبی و ... شرح نموده اند.

نهج البلاغه از همان قرون اولیه که به دست اندیشمندان و اهل قلم رسید، مورد بحث و توجه محافل علمی قرار گرفت. سید رضی خود تعلیقاتی بر نهج البلاغه دارد و در واقع نخستین شارح نهج البلاغه هموست.^۲

علامه سید علی بن ناصر معاصر سید رضی کتاب اعلام نهج البلاغه را نوشته که اقدم شروح است.^۳

سید مرتضی برادر بزرگ سید رضی، خطبه شقشقیه را شرح کرده است. ابوالحسن علی بن ابوالقاسم زید بیهقی «معارج نهج البلاغه» نوشت که آن را در سیزده جمادی الاول سال ۵۵۲ به انجام رسانید.^۴

قطب الدین راوندی، ابن میثم بحرانی و ابن ابی الحدید معتزلی از شارحین بنام

> قرار داد و آن را نهج البلاغه نامید. در زمینه شعر بهترین شاعر عرب و قریش بود.

دکتر زکی مبارک در «عبرية الشریف الرضی» که درباره شخصیت سید رضی نگارش یافته، می گوید: شریف رضی در جهان ادب با دشوارترین بد رفتاری ها روبرو شد و اگر دیوان شعر او به زبان فرانسوی یا انگلیسی یا آلمانی بود، اهل این زبان ها، صدها کتاب درباره آن می نوشتند و ده ها مجسمه برایش می ساختند (ر. ک: عبرية الشریف الرضی) از دکتر محمد زکی مبارک جلد ۱؛ صفحه ۱۱).

برای کسب اطلاع بیشتر از زندگی این شخصیت بزرگ به کتابهای: «امل الامل»، ج ۲، ص ۱۰۸ شماره ۳۰۳؛ «اعیان الشیعه»، ج ۹، ص ۲۱۶؛ «شریف رضی» نوشته کاشف الغطاء؛ «شریف رضی» نوشته دکتر حسینعلی محفوظ؛ «الشریف رضی» نوشته شیخ محمد هادی امینی؛ «سید رضی» تالیف علی دوانی؛ «ما هو نهج البلاغه» تالیف شهرستانی؛ کاخ دلاویز و دیگر کتب تراجم و رجال، مراجعه فرمایید.

۲. الذریعه، ج ۱۴، ص ۱۴۶

۳. همان، ج ۲، ص ۲۴۰

۴. دیباچه فرمان مالک اشتر، ص ۷

نهج البلاغه هستند. نام برخی از شارحان دیرینه را محقق نستوه محمد تقی دانش پژوه در دیباچه فرمان مالک اشتر آورده است.

شیخ آقا بزرگ در «الذریعه» (جلد ۱۴، ص ۱۱۱-۱۶۱) در عنوان «شرح»، شروح متعددی از نهج البلاغه را معرفی کرده و علاوه بر آن شروحنی را که عنوان مستقلی داشته در ذیل عنوان خاص خود ذکر کرده است.^۵

سید عبد العزیز طباطبائی نیز در مجله تراثنا بعضی از شروح نهج البلاغه و شارحین آن را معرفی نموده است.

برشمردن نام تمامی بزرگان علم و ادب و مراکز پژوهشی که به زبان های مختلف نهج البلاغه را ترجمه و شرح کرده و یا پیرامون نهج البلاغه سخن گفته اند، از قدرت ما خارج است. افزون بر شروح و ترجمه کامل نهج البلاغه، برخی از دانشمندان به شرح برخی خطب و نامه ها اکتفا نموده اند؛ برای نمونه عهدنامه مالک اشتر (همان فرمانی که امام علیه السلام هنگام فرمانروائی مصر بدو سپرد و از برجسته ترین اسناد شیعی است که در آن از سیاست و کشورداری سخن رفته است) بارها ترجمه شده است. بعضی از دانشمندان نیز آن را برای سلاطین و ملوک ترجمه نموده اند؛ مانند: تحفه سلیمانیه از سید ماجد بن محمد بحرانی (متوفی ۱۰۹۷ که آن را به نام شاه سلیمان صفوی نوشت). و نیز ابوالحسن شریف عاملی اصفهانی (متوفی ۱۱۳۸) نصایح الملوك و آداب السلوك را ساخته است. مرحوم دانش پژوه ۳۱ ترجمه و شرح از این عهدنامه را که بیشتر آنها برای فرمانروایان صفویه و قاجاریه به نگارش درآمده است، در دیباچه کتاب فرمان مالک اشتر برشمرده است.^۶

چه نیکو گفته است شاعر:

کلام علی کلام علی و مقاله المرتضی مرتضی

در اینجا به معرفی نسخه ای نفیس از نهج البلاغه که در قرن ششم تحریر شده می پردازیم. نسخه مورد بحث به شماره $\frac{۳۶}{۶۵}$ ، در اواخر قرن ششم در زمان حیات کمال الدین

۵. الذریعه، ج ۴، ص ۱۴۲-۱۴۶؛ ج ۶، ص ۲۲۸؛ ج ۷، ص ۱۸۷-۱۹۳ و ...

۶. فرمان مالک اشتر، ص ۳۸

حیدر بن محمد زید الحسنی که از تلامذه ابن شهر آشوب (متوفی ۵۸۸) بوده کتابت و در سال ۶۱۴ تا ۶۱۵ تصحیح و مقابله شده است. و در بسیاری از صفحات آن جمله «بلغ السماع المولی کمال الدین نقیب - اسبخ اللّه ظلّه» نوشته شده و در اوایل نسخه بعد از آن جمله عبارت «فی شوال اربع عشر ستمائه» و در اواخر نسخه «فی جمادی الاخر خمس عشر ستمائه» نوشته شده است. این نسخه از جهات گوناگون از اهمیت و امتیاز خاصی برخوردار است.

در صفحه اول نسخه، مصحح نسخه، نام کتاب و نام شریف رضی و نسب وی را نوشته و پس از آن سلسله روایت خود را به مؤلف بدین ترتیب نقل نموده است:

«کتاب نهج البلاغه و هو المختار من کلام مولانا امیر المؤمنین علی بن ابیطالب فی جمیع الانواع جمع الشریف الرضی ذی الحسین ابی الحسن محمد بن الطاهر الاوحد ذی المناقب ابی احمد الحسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن الحسین بن علی بن ابیطالب علیهم السلام واجمعین
روایة شیخ الحافظ ابو علی بن ابی جعفر الطوسی رحمة الله علیه . ۷»

۷. شیخ الطایفه یک پسر به نام جدش (حسن) داشته که معروف به شیخ ابوعلی طوسی است و او را در علم و عمل همتای پدر عالیقدرش دانسته اند. مکتب شیخ و مرجعیت وی و حوزه درسش همگی ارثی بود که بالاستحقاق به فرزند برومندش شیخ ابوعلی حسن بن محمد بن حسن طوسی رسید. شیخ ابوعلی در سال ۴۵۵ یعنی پنج سال پیش از رحلت پدر از وی به دریافت اجازه نائل آمد. ظواهر امر نشان می دهد که وی همه جا در بغداد و نجف ملازمت پدر بزرگوارش را داشته و علوم مختلف را از محضر وی استفاده کرده است. ابوعلی تالیفاتی دارد از جمله «شرح النهایه فی الفقه» که به نام «المرشد الی سبیل التعبد» نامیده است (الذریعه، ج ۲، ص ۳۰۵ شماره ۳۱۰۷).

مسلم است که وی دانشمندی برانزده و با شخصیت بوده، علمای شیعه او را به علم و فضل و فقه و حدیث و اوصاف برجسته و خصال عالیه نفسانی ستوده اند. او تا سال ۵۱۵ در قید حیات بوده است (یادنامه شیخ طوسی؛ ص ۲۰۵).

ابن حجر عسقلانی دانشمند نامی اهل تسنن از وی بدین گونه یاد می کند: (الحسن) بن محمد بن الحسن بن علی الطوسی ابوعلی بن ابی جعفر سمع من والده و ابی الطیب الطبری و الخلال التتوخی ثم صار فقیه الشیعه و امامهم بمشهد علی رضی الله عنه سمع منه ابوالفضل بن عطاق و هبة الله السقطی و محمد بن محمد النسفی و هو فی نفسه صدوق مات فی حدود خمس مائه و کان متدینا کافا عن السب (لسان المیزان، ج ۲، ص ۲۵۰، شماره ۱۰۴۶).

برای توضیح بیشتر به مقدمه «تفسیر تبیان» صفحه ۵۰-۵۵ مراجعه شود.

روایة شیخ المفید ابو الوفا عبد الجبار المقرئ الرازی رحمة الله علیه .^۸

روایة السید ابی الرضا فضل الله بن علی بن عبید الله الحسنی الراوندی رحمة الله علیه .^۹

روایة رشید الدین ابی جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب السروی رحمة الله علیه .^{۱۰}

روایة النقیب الطاهر کمال الدین حیدر بن محمد بن زید الحسینی ادام الله ایامه ...^{۱۱} الخ .

شایان ذکر است که مصحح نسخه، نسخه را نزد کمال الدین حیدر از شوال سال

۶۱۴ تا جمادی الثانی ۶۱۵ تصحیح نموده، که موارد متعددی از حواشی نسخه دستخط

کمال الدین مبنی بر تأیید مقابله و سماع موجود است .

این نسخه بخش خطبه‌ها و نامه‌ها و کلمات را تا کلمه ۴۷۷ در بردارد و از آخر یک

برگ افتادگی دارد . و به این حدیث ختم می‌شود :

« وقال علیه السلام أشد الذنوب ما استخف به صاحبه .»

این نسخه به خط نسخ زیبا به دست کاتبی ناشناخته در قرن ششم هجری تحریر شده

۸ . «الشیخ المفید ابو الوفا عبد الجبار بن عبد الله بن علی المقرئ النیسابوری ثم الرازی فقیه، ثقة من كبار

تلامذة الشیخ ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی و سلار بن عبد العزیز و ابن البراج كان فقیه الاصحاح فی

الروی، والمتعلمون قاطبة من السادات و علماء تلمذوا علیه وله تألیفات فی الفقه بالعربیة و الفارسیة الخ ...»

(اعیان الشیعة، ج ۷، ص ۴۳۳) .

۹ . «السید ابو الرضا ضیاء الدین فضل الله بن علی بن عبید الله الحسنی الراوندی من اهل کاشان و راوند من

قراها توفی بکاشان فی حدود سنة ۵۷۰ كان فاضلاً جلیلاً رئیساً ادیباً شاعراً مصنفاً له دیوان شعر

الخ ...» (اعیان الشیعة، ج ۸، ص ۴۰۸ - ۴۱۰ و ریاض العلماء، ج ۵، ص ۴۵۸) .

۱۰ . «رشید الدین ابو عبد الله محمد بن علی بن شهر آشوب بن ابی نصر بن ابی الجیش السروی المازندرانی

توفی فی شعبان سنة ۵۸۸ . قال الصفدی فی الوافی بالوفیات : رشید الدین الشیعی احد شیوخ الشیعة

حفظ القرآن وله ثمان ستین وبلغ النهایة فی اصول الشیعة كان یرحل الیه من البلاد ثم تقدم فی علم القرآن

و الغریب و النحو و عظ علی المنیر ایام المقتنی ببغداد فاعجبه و خلغ علیه و اثنی علیه کثیراً و ذکره ابن ابی

طی فی تاریخه و اثنی علیه ثناء بلیغاً و كذلك الفیروزبادی فی البلغة و السیوطی فی طبقات النحاة الخ ...»

(اعیان الشیعة، ج ۱۰، ص ۱۷) .

۱۱ . «السید مرتضی کمال الدین ابو الفتوح حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن عبد الله الحسینی نقیب

الموصل عالم فاضل یروی عن ابن شهر آشوب» (اعیان الشیعة، ج ۶، ص ۲۷۵ و ۲۷۶ ؛ امل الآمل، ج ۲،

ص ۱۰۸ ، شماره ۳۰۳ و ریاض العلماء، ج ۲، ص ۲۳۱ - ۲۳۳) .

و پس از آن نزد کمال الدین حیدر در سال های ۶۱۴-۶۱۵ تصحیح و اختلاف نسخه ها در حاشیه مرقوم گشته است. جلد نسخه میشین تریاکی با مقوا و در اندرون جلد میشین قهوه ای رنگ با ترنج ضربی در ۲۵۸ برگ هر صفحه در ۱۵ سطر در اندازه ۱۳ در ۱۶ سانتی متر تحریر شده است.

نسخه دیگری نیز از نهج البلاغه که در قرن هفتم تحریر شده، در دست است^{۱۲} که در صفحه اول آن سند روایت نهج البلاغه بدین ترتیب درج شده است:

«کتاب نهج البلاغه، جمع السید الشریف ذی الحسین ابی الحسن محمد بن الطاهر ابی احمد الحسین بن موسی المومنی رحمه الله علیه.

روایة السید المنتهی بن ابی زید کیاکی الحسینی الجرجانی، عن ابيه المذكور، عن المؤلف.

روایة الشیخ الامام رشیدالدین ابی جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب السروی عنه.

روایة السید کمال الدین ابی الفتوح حیدر بن محمد بن زید بن محمد بن محمد بن عید الله الحسینی عنه.

روایة الشیخ مجد الدین ابی الفضل عبدالله بن محمود بن مودود بن محمود بن بلدجی الحنفی عنه. گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

روایة سعید [کذا] محمد بن مسعود و اولاده عنه. ^{۱۳}

همچنین تاریخ کتابت قدیمی ترین نسخه نهج البلاغه در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی - سلام الله علیه - سال ۵۴۴ و کاتب آل محمد بن محمد بن احمد النقیب است.

۱۲. این نسخه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۲۳۵ موجود است. ر.ک: فهرست نسخه های

خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۴، ص ۲۰

۱۳. تراننا، ش ۵ (۱۴۰۶ق)، ص ۸۸، مقاله المبتقی من المخطوطات، مقاله استاد سید العزیز طباطبائی (ره).